

УДК 94(438)"1944":398.5
DOI: 10.24919/2312-2595.2/44.184682

Євген ЛУНЬО

кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу фольклористики, Інститут народознавства Національної академії наук України, 15, проспект Свободи, м. Львів, Україна, індекс 79000 (lunyo@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1543-7008>

Бібліографічний опис статті: Луньо, Є. (2019). Знищення польської колонії Пишівка навесні 1944 р. у відображенні й осмисленні народно-оповідної традиції. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 2/44, 221–252. doi: 10.24919/2312-2595.2/44.184682.

ЗНИЩЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ КОЛОНІЇ ПИШІВКА НАВЕСНІ 1944 р. У ВІДОБРАЖЕННІ Й ОСМИСЛЕННІ НАРОДНО-ОПОВІДНОЇ ТРАДИЦІЇ

Анотація. Мета дослідження – розкрити, як українська народно-оповідна традиція у записах кінця ХХ – початку ХХІ ст. відображає й осмислює одну з численних подій польсько-українського збройного конфлікту середини ХХ ст. – знищення українським збройним підпіллям навесні 1944 р. польської колонії Пишівка. Простежити, як респонденти різного віку, статі, культурно-освітнього рівня, ідейно-політичних переконань і моральних цінностей розглядають цю подію. Також в'яснити, як їхня історична пам'ять корелюється особливостями українсько-польських суспільно-політичних, господарсько-економічних і морально-світоглядних стосунків у період української незалежності. **Методологічна основа** – метод герменевтики як мистецтво розуміння текстуального дискурсу, а також як коментування та інтерпретацію мистецького твору шляхом розумово-аналітичного й інтуїтивного осягнення його ідейно-художнього, психоемоційного смислу. А також історичний метод дослідження, що полягає у вивченні у хронологічній послідовності виникнення, формування

та розвитку події, явища чи інших об'єктів, що сприяє поглибленому розумінню їхньої сутності. **Наукова новизна** – вперше в українській фольклористиці й історичній науці власноруч зібрано оригінальну джерельну базу, й на її основі проаналізовано генезис і динаміку епічно-історичної пам'яті локального народного середовища про до цього недосліджений момент минулого польсько-українського протистояння. Водночас простежено, як ця пам'ять впливає на формування світоглядно-ціннісних і поведінкових характеристик цього середовища. Приходимо до **висновку**, що осмислення оповідною традицією знищення Пишівки відбувається у двох площинах – суспільно-політичній, мілітарній з одного боку, й християнсько-моральній гуманістичній – з іншого. Простежується тенденція, що чим даліше оповідачі віддалені від реальностей національно-визвольної боротьби, не були її очевидцями і глибше не цікавляться нею із друкованих чи інших джерел, тим їхнє осмислення більшою мірою набирає гуманістично-морального наповнення. Вони щиро жаліють і сумують з того, що сталося, проявляють підсвідомий комплекс вини і звідси більше концентрують увагу на мирних доброзичливих стосунках до війни.

Ключові слова: оповідна традиція; польсько-український збройний конфлікт; історична пам'ять; Пишівка; Яворівщина.

Yevhen LUNIO

Candidate of Philology Science, Research Fellow of the Department of Folklore, Institute of Ethnology National Academy of Sciences of Ukraine, 15 Svobody ave., Lviv, Ukraine, postal code 9000 (lunyo@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1543-7008>

To cite this article: Lunio, Ye. (2019). Znyshchennia polskoi kolonii Pyshivka navesni 1944 r. u vidobrazhenni y osmyslenni narodno-opovidnoi tradytsii [The destruction of the Polish colony of Pyshivka in the spring 1944 in the reflection and understanding of the people's story tradition]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 2/44, 221–252. doi: 10.24919/2312-2595.2/44.184682 [in Ukrainian].

**THE DESTRUCTION OF THE POLISH COLONY
OF PYSHIVKA IN THE SPRING 1944
IN THE REFLECTION AND UNDERSTANDING
OF THE PEOPLE'S STORY TRADITION**

*Summary. The purpose of the study is to discover how the Ukrainian folk-narrative tradition in the records of the end of the 20th century – the beginning of the 21st century reflects and comprehends one of the numerous Polish-Ukrainian armed conflicts of the mid-twentieth century – the destruction by the Ukrainian Armed Forces in the spring of 1944 of the Polish colony Pyshivka. To track how respondents of all ages, genders, cultural and educational backgrounds, ideological and political beliefs and moral values view this event. Also, to find out how their historical memory correlates with the features of Ukrainian-Polish socio-political, economic, economic and moral outlook in the period of Ukrainian independence. **The methodological basis** is the method of hermeneutics as an art of understanding textual discourse, as well as as commenting on and interpreting a work of art through a mental-analytical and intuitive comprehension of its ideological, artistic, psycho-emotional sense. And also a historical method of research, which is to study the chronological sequence of occurrence, formation and development of events, phenomena or other objects, which contributes to an in-depth understanding of their essence. **Scientific novelty** For the first time in Ukrainian folklore science and historical science the original source database was collected, and on the basis of it the genesis and dynamics of the epic-historical memory of the local people are analyzed about the unexplored moment of past Polish-Ukrainian confrontation. At the same time, it is traced how this memory influences the formation of the outlook-value and behavioral characteristics of this environment. We **conclude** that comprehension by the narrative tradition of the destruction of Pyshivka takes place in two planes- socio-political, militaristic on the one hand, and Christian-moral humanistic on the other. There is a tendency that the farther the narrators are from the realities of national liberation struggle not being eyewitnesses themselves the less is their interested in it from print or other sources, so their comprehension becomes more humanistic and moral. They sincerely regret what happened, show a subconscious complex of guilt, and hence focus more on peaceful, friendly attitude to war.*

Keywords: narrative tradition; Polish-Ukrainian armed conflict; historical memory; Pyszivka; Yavoriv region.

Постановка проблеми. До сьогодні між Польщею й Україною на державно-урядовому, суспільно-політичному й науковому рівні ще не дійшло до цілковитого консенсусу у поглядах на збройний польсько-український конфлікт на українських, що тривалий час були окуповані Польщею, етнічних землях у 1940-х рр. І це попри те, що з обох боків на цю тематику з'явилося немало публікацій. У теперішній геополітичній ситуації, коли Росія, окупувавши частину територій, нав'язала Україні збройний конфлікт – так звану гібридну війну, нашій державі важливо мати партнерські перспективні взаємини зі своїм західним сусідом – Польщею. Ось чому на сьогодні і далі залишається актуальним досягнення з поляками на широкому рівні спільної думки в питанні історичної пам'яті, передовсім згаданого збройного протистояння. Адже у взаєморозумінні й тіснішій співпраці це допомогатиме обом державам успішніше розв'язувати складні проблеми, що ставить перед ними сьогоднішня геополітична ситуація в Європі та й взагалі у світі.

Дослідження історичних традицій є справою передовсім історичної науки. Водночас вагомий потенціал у цьому має й фольклористика. Адже усна народна творчість, з її специфічною властивістю масового й перманентного побутування охоплює, має своїм об'єктом найрізноманітніші, оригінальні сторони і нюанси суспільного буття, особливо ті, які не можуть бути відображені в історичних документах. Звідси – фольклористичний аспект дослідження у відображенні й осмисленні історичних явищ і подій дає можливість відкрити певні нові й цікаві особливості.

Що стосується *аналізу* українського фольклору, зокрема й оповідної традиції про польсько-українське збройне протистояння у сорокових роках ХХ ст., то цією темою до цього часу, крім нас, майже ніхто спеціально не займався. Лише нещодавно наші колеги з відділу фольклористики Інституту народознавства Марина Демедюк, Марія Качмар і Оксана Чікало розпочали дослідження польсько-українського збройного протистояння на Волині.

Об'єкт дослідження статті – різножанрові народно-епічні розповіді про знищення польської колонії Пишівка. Адже збройне протистояння – це з обох боків фаза радикального за історично зумовленими формами й методами розв'язування усіх тих

наболілих з попередніх десятиліть питань і проблем українсько-польських стосунків.

Водночас у процесі об'ємного фольклористичного проекту польових досліджень «Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників і очевидців» – над ним працюємо вже понад двадцять років й опублікували два томи матеріалів (Луньо, 2005, 2015), а решта зберігаються в домашньому архіві й очікують виходу у світ – ми записали велику кількість розповідей про українсько-польські стосунки у I пол. XX ст., в тому числі й про збройне протистояння у 1940-х рр. На основі цієї оригінальної джерельної бази автор у форматі об'ємних статей надрукував дослідження «Українсько-польські стосунки під час німецько-польської війни 1939 р. в оповідній традиції Яворівщини» (Луньо, 2016), «Оповідна традиція Яворівщини про українсько-польські стосунки під час німецько-польської війни 1939 р.» (Луньо, 2018b), «Радянський вивіз польських колоністів із Західної України 1940 р. в оповідній традиції українців» (Луньо, 2018с), «Депортація українців Надсяння в УРСР у оповідній традиції Яворівщини» (Луньо, 2018а). У цих статтях також представлений генезис польсько-українського збройного протистояння, що, своєю чергою, сприяє глибшому проникненню у його суспільно-політичну й ідейно-сміслову сутність.

У пропонованій статті ставимо *мету* дослідити, як українська народно-оповідна традиція у записах кінця XX – початку XXI ст. відображає й осмислює одну з численних подій зазначеного конфлікту – знищення українським збройним підпіллям весною 1944 р. польської колонії Пишівка. Вважаємо доцільним заглянути у творчу лабораторію розповідей на цю тематику, відстежити мотивацію й імпульси їх виникнення й динаміку побутування. При цьому водночас спробувати виділити компонент суб'єктивний – привнесений оповідачами художній вимисел, а також компонент об'єктивний як безпосереднє відображення історичної реальності, висвітлити їхню між собою органічну єдність як мистецького явища. *Методологічна основа* – метод герменевтики як мистецтво розуміння текстуального дискурсу, а також як коментування та інтерпретація мистецького твору шляхом розумово-аналітичного й інтуїтивного осягнення його художнього смислу.

Виклад матеріалу. Село Пишівка було польською колонією в колишньому Яворівському повіті. Ще за Австро-Угор-

щини це було поселення австрійських колоністів Реберг, що їх, за народним переказом, поселив тут сам цісар Франц Йосиф після своєї поїздки Галичиною. У 1914 р. усі австрійці звідти виїхали, (очевидно, перед наступом російської армії), а десь через два-три роки на колонії поселилися поляки. У 1927 р. колишню назву Реберг замінено на Пишівка. За народним переказом до війни у Пишівці було до сорока господарів, стояло тридцять шість чи тридцять вісім хат. Згідно зі статистичними даними на 1.01.1939 р., населення Пишівки становило 210 осіб і всі польської національності (Кубійович, 2007, с. 31).

Локальна народно-оповідна традиція про спалення Пишівки є доволі об'ємною й відзначається перманентною динамікою побутування. Адже навіть через понад сімдесят років у сусідньому селі Сарни на цю тему ми записали розповіді – народні оповідання й перекази від понад десятка респондентів. Кілька наших оповідачів – особи старшого віку, учасники й очевидці події, інші – середнього віку, переказують те, що чули від батьків чи інших літніх людей. Така ситуація має об'єктивні й суб'єктивні причини, які простежимо в процесі подальшого дослідження наших матеріалів.

Найперше проаналізуємо розповідь безпосереднього учасника цієї збройної акції і для цього наведемо її повністю. «Перша наша акція, на яку пішло більшість хлопців, була на Пишівку. То польське село там коло Мельників, ми його тоді спалили. То було в 1944 році на весну, чи не в польську Великодну п'ятницю. Акцією керував «Цяпка», сам з Іваніків, великий був організатор.

Були ми там хлопці переважно з Першого, з Другого Наконечного, були там ще, напевно, з Бунова і з інших сіл. Всіх могло нас бути, може, десь трийцять. Ми в двох хатах на Іваніках ночували, були через день, а ввечері пішли на Пишівку. А ще скорше в Наконечнім нам дали зброю, кожен вже тримав карабін вдома. Якихось вишколів зі стрільби ми ще не проводили, але кожен вже менше-більше вмів обходитися зі зброєю, хто був при війську польським, хто при вершусах, одні другим підказували.

Ми дістали розказ обкружити село і підпалити. Чи воно мало багато хат, я не знаю, бо перед тим ніколи в ньому не бував, а тоді вночі теж не можна було всьо вздріти. Але, видно, чи

полякам вже дав хтось знати, чи самі щось причували, що має бути на них напад, іно що там дуже мало людей було, частина перед тим втікли. Побили їх тоді ми мало що, вони навіть не ставили якоїсь оборони. Ми просто підпалили село з кількох сторін, трохи постріляли, забралися і пішли. Нарано ми вже були в себе вдома» (Луньо, 2005, с. 170–171).

Зазначимо, що цей текст взято із широкого контексту – об'ємної розповіді про особисту участь у збройній боротьбі ОУН і УПА, поранення, арешт, слідство, табір. І ця розповідь про минуле майже вісімдесятилітнього чоловіка ведеться не просто як механічне відтворення з пам'яті колишніх подій, а крізь призму їх осмислення з позицій цьогочасного його світобачення й морально-етичних принципів. Примітно, що у порівнянні з розповіддю про участь у боях з московським військом розповідь про напад на Пишівку є досить стисненою, схематично-інформативною й сухою, беземоційною. І це тому, що йдеться не про бій із збройним відділом ворога, а про каральну акцію проти загалом польського населення. Хоча з великою імовірністю там мала перебувати боївка чи відділ польської Армії Крайової. З власного досвіду знаємо, що учасники збройного підпілля й вояки УПА не надто охоче розповідали нам про особисту участь у каральних діях. Якою б необхідною й справедливою була ця акція, як-от знищення сексотів, зрадників, попри все, це не бій із нарівні озброєним ворогом, де є рівний шанс або його вбити, або загинути, вона, ця акція, в моральному плані не робить честі воякові. Це в народній традиції не є проявом героїзму і слави – цих найбільших військових чеснот. Звідси – й ідейно-тематичний зміст аналізованої розповіді.

Як особа похилого віку, оповідач не замовчує про цю подію – все правда, хоча й з гірким присмаком, це для нього вагомим моральним цінністю, і, зрештою, ні перед Богом, ні перед історією її не приховаєш. Він не вникає у конкретні причини й мотиви цього нападу, а передовсім констатує факт й в узагальнено особовій формі описує окремі дії їхнього кущового самооборонного відділу. При цьому оповідач представляє себе в образі дисциплінованого військового, який без обговорення й сумнівів виконує наказ: «Ми дістали розказ обкружити село і підпалити». Досить скупо, сухо й, так би мовити, невинно описує і безпосе-

редню акцію: «Ми просто підпалили село з кількох сторін, трохи постріляли, забралися і пішли». І при цьому оповідач уникає драстичних сцен, яких у цій ситуації просто не могло не бути. Адже горіло ціле село з людьми, які, заскочені пожежею зненацька, намагалися якимось рятуватись. Також горіла живцем худоба, коні, свині, яких у більшості не було кому чи можливості відв'язати і випустити зі стайні. Якщо припустити, що оповідач цього не бачив, то не чути не міг, бо страшний рев худоби й іржання коней чули у сусідніх селах. Очевидно, учасник акції свідомо чи підсвідомо не бажає про це говорити через моральний дискомфорт, почуття вини за знищення мирних людей та їхнього майна.

Психоемоційний комплекс вини, вважаємо, спонукав оповідача акцентувати увагу на жертвах з польської сторони, а власне, у його баченні на мізерній кількості саме вбитих. Підкріплює це припущенням, яке, на нашу думку, є доволі правдоподібним, що якась частина поляків заздалегідь покинули село. Зазначимо, що питання загиблих жителів Пишівки, їхньої кількості, є одним з основних в оповідній традиції. При цьому говориться приблизно й узагальнено, а ще у широкому, від малого до великого, кількісному діапазоні. Конкретніше про це говоритимемо пізніше. А вже тепер зазначимо, що точну кількість жертв у Пишівці подає польський історик Гжегож Мотика, зазначаючи, що внаслідок нападу українського збройного формування 7 квітня 1944 р. на Пишівку загинули 52 поляки, які головно згоріли у вогні чи вчаділи від диму, а також знищено 45 господарств (Мотика, 2006, s. 386). Отож, якщо відштовхуватись від попередньо наведених статистичних даних на 1.01.1939 р., то у Пишівці загинула приблизно четверта частина жителів. Інформація, почерпнута у Г. Мотики, нам досить важлива для глибшого аналізу як наведеної, так й інших розповідей українців. Найперше вона підтверджує сказане у тексті, що від куль повстанців загинули небагато людей. Можна припустити, що вбили передовсім тих польських чоловіків, хто у відчаї пробував чинити якийсь стихійний опір. Бо, за твердженням оповідача, якогось організованого збройного опору нападники не зустріли.

Відносно мала кількість застрелених жертв спричинена ще й іншими обставинами. Основна з них мала політичний характер і виводилася із тогочасної суспільно-політичної ситуації – кризи

у переговорах між польським і українським національно-визвольними рухами про кордон між їхніми майбутніми державами. Польський еміграційний уряд у березні 1943 р. заявив, що ніколи не відмовиться від так званих східних територій Польщі, тобто від загарбаних у минулому українських етнічних земель. Як наслідок, ОУН (б) восени 1943 р. вирішила за допомогою УПА «очистити» терени майбутньої Української держави від поляків, витіснивши їх за Буг і Сян. У листопаді було поширено відозви до усього польського населення під загрозою смерті переселитися за Буг і Сян (Зашкільняк & Крикун, 2002, с. 527).

Зрозуміло, що польське керівництво було проти цього переселення, бо ж саме польське населення було базою їхнього партизанського руху – відділів АК. Водночас польська людність на українських етнічних землях мала служити політичним аргументом включення цих теренів у польську державу. Звідси, українські акції (як досліджувана нами, так і інші) мали на меті передовсім змусити поляків до переселення, а не їхнього фізичного винищення. А застосування зброї, можливо, було на пострах реалізацією попередньо оголошеної «загрози смерті».

Другою причиною був факт, що це, по суті, була перша збройна акція цього куща самооборони. Переважна більшість стрільців ще не брали участі ані у боях, ані у каральних діях і ще не пододала релігійного й морально-етичного бар'єру вбивати людей, щоби більше, не у бою з озброєним ворогом, а фактично мирних осіб.

Тим часом розповіді, що ми записали від жителів сусіднього села Сарни, в жанровому плані більш різноманітні. Це, крім народних оповідань, ще й перекази, а також синтез народних оповідань й переказів. Звідси, сутність трагедії Пишівки, її причини і наслідки представлені глибше й різнобічніше. Тривале й активне побутування оповідної традиції про Пишівку засвідчує, що ця подія мала для мешканців сусідніх українських сіл потужне резонансне значення. І, як наслідок, спонукала до інтенсивного її обговорення й осмислення у вужчому сімейному, а також ширшому родинному, громадському середовищі. При цьому для вияснення й увиразнення сутності цієї трагедії залучаються до відображення й інші як попередні, так і пізніші події чи явища, що в розумінні оповідачів причиново-наслідково пов'язані із зни-

щенням сусіднього польського села. Хронологічні межі цих, так би мовити, допоміжних, додатково залучених подій і явищ дуже широкі – від передвоєнного часу і майже до сьогодні.

Оскільки аналізувати наступні розповіді, кожен зокрема, просто неможливо в рамках однієї статті, то доцільніше розглянути їхнє, органічно поєднане в колективному оповідному процесі, ідейно-тематичне наповнення.

Одним із найважливіших питань, що над ним застановляється народне середовище, чому, з якої причини було знищене польське село. Про це маємо кілька розповідей. Доволі цікавою й інформативною з них є ось ця. «Ту коло нас було польське село, називали Пишівка. І ту Пишівку спалили потім українці. Йден поляк був жонатий на Мельниках, там присілок є Мельники, а сам він був з Гнойниць. Не скажу, як він ся писав. І він все ходив з Мельників на Пишівку карти грати. Карти грав, поляки собі тудасюда: «Будем палили Серни. – Так там поляки на картах говорили. – Волю Сернівську спалимо. І Мельники спалимо. Спалимо Любині». [...] Самі поляки на тій Пишівці жили, всі затяті. Хтіли то всьо навколо змастити. І той поляк про то розказав на Мельниках, там, де жив. А тоті з Мельників шо роблят – гов, ви не будете палили. Ту так дехто каже, шо то банда приїхала і ту Пишівку спалила. А то партизанка їхала і там на Мельниках остановилася. Вони ся поскаржили на поляків. А ті: «Гов, «спишемо» їх» (Записав Євген Луцьо, 2016г).

У цій розповіді виразно стверджується, що спалення Пишівки українськими партизанами мало вимушений випереджувально-оборонний характер. У розумінні оповідача таким у цій ситуації єдино можливим і цілком справедливим чином, застосувавши до ворога ним самим сплановану акцію, було врятовано від знищення українців навколишніх сіл. При цьому оповідач П. Дуда в основній суті бачить і осмислює подію, як і його попередник О. Хархаліс, у політично-мілітарній площині – як воєнну операцію проти ворога, причому ворога-окупанта, який збирається винищувати українців на їхній землі.

Та водночас як релігійна особа старшого віку оповідач не може бути як на підсвідомому, так і свідомому рівні вільним від християнських і народно-традиційних моральних принципів. Сталася до того небачена жахлива подія – спалення разом з людьми

цілого польського села. І звідси, аби якось аргументувати необхідність цієї акції, зняти з українських нападників можливі звинувачення у безпідставному масовому знищенні людей, акцентує свою увагу на тому і досить детально подає, яким саме чином українці дізналися, що поляки готуються їх знищити. І відбулося це у формі щасливого випадку, гей би сама доля чи Бог попередили українців.

Хай там що, є факт, що ця інформація поширилася в народному середовищі й сприймалася як цілком достовірна. Про це свідчить принаймні те, що у селі Сарни ми записали ще два її дещо зміненої форми варіанти. В одному з переказів йдеться: «От, наприклад, казали, що то спалили наші хлопці, бандерівці. Бо десь розвідка дізналася, там якийсь з поляків казав, що ми Серни спалимо на Великдень. І то дійшло до хлопців. А польський Великдень скоріше, то їм то скоріше зробили. Але наскільки то правда, я не можу сказати. Але такі розмови були» (Записав Євген Луньо, 2016е). Узагальнено особова форма розповіді, без покликання на конкретні деталі, на безпосередню вказівку від кого почуто, засвідчує, що ця подія взагалі, а зокрема чутка, що поляки задалегідь готувалися спалити українські села, в локальному народному середовищі було важливим питанням і мало широке й тривале обговорення. І, цілком імовірно, оповідач почерпнув його не відразу після трагедії, коли йому було п'ять років, а значно пізніше, вже старшим, коли вже був свідомим й прагнув з'ясувати правду про акцію у її причиново-наслідкових зв'язках.

Так само досить важливим в ідейно-смісловому плані є й такий переказ: «За німців ше ся таке стало, що ту Пишівку польську спалили. То було якраз в Великодну п'ятницю польську, бо поляки пекли паски. А то десь звідкись їхали на конях на Пишівку. А ті пишівчани казали: «То ся мало сернівцям стати, то сталося нам». Шо поляки хтіли сернівців побити і спалити. Так самі ті пишівці казали. Мали там якийсь сейм. Казали, що там на костьолі мали канона поляки. Але поляки си зле не жили зі сернівцями. А хто казав, що поляки хтіли на Серни напасти, я того не віру. Вони си добре жили. Як ті на конях приїхали в Пишівку, зараз вогень розложили. То було ввечір» (Записав Євген Луньо, 2016б).

Кидається у вічі, що у цьому переказі використано один з найефективніших для оповідної традиції художніх прийомів удосвірення певної інформації – подання її у формі зізнання протилежної сторони, тобто, коли людина говорить сама про себе. Отож і сама оповідачка, і її слухачі не мають сумніву, що уцілілі після нападу поляки звинувачують у великій біді самих себе – мовляв, самі отримали те, що готували іншим.

Своє переконання, що поляки з Пишівки першими мали намір палити навколишні українські села, оповідач П. Дуда, крім наведеної інформації про почуту їхню розмову, підтверджує ще двома важливими розповідями. У них йдеться про те, що жителі Пишівки тривалий час збирали зброю. Розглянемо спочатку першу з них: «Там тих поляків сорок нумерів було на Пишівці. Мали там свого того канона з том люфом, що коні тягнули. А яким способом вони мали того канона – як в сорок першим році москалів гнали і вони втікали, йден німець їхав тудиль і тягнув канона кіньми. І тамдилька без Пишівку дорога була. Ну тай поляки влапили того німця, шось там його «списали» і того канона сховали до стодоли десь. А потім і ше якийсь їхав санітарном машином німецьком, сам йден шофер їхав. І вони го там, видно, теж «списали» в тім селі і сховали до шопи, ну до стодоли ту машину. І як вже потім Пишівку спалили, а тої шопи, видно, не спалили, так Бог дав. І німці ту машину забрали. Вони шукали за нем ше перше, але то війна, де знайдеш» (Записав Євген Луцьо, 2016г).

Усвідомлюючи важливість свого твердження, що їхнє сусідське польське село ще значно задалегідь, майже три роки перед тим, наполегливо, використовуючи кожну слушну нагоду, збирало зброю, намагається свою розповідь подати якомога достовірною. І досягає цього за допомогою чи не найбільш певного для оповідної традиції способу – представленням деталей, коли і яким саме чином здобувалася ця зброя. Наведена інформація має важливе значення в тому плані, що виразно вказує на існування чи, щонайменше, зародження вже на самому початку німецько-московської війни у Пишівці польського національного підпілля. Адже йшлося не про звичайну стрілецьку зброю. Тим часом захоплювати важке озброєння – гармату і військову техніку (автомобіль) – не могло бути стихійним вчинком звичайних селян. З

великою імовірністю це була заздалегідь спланована і добре організована акція, що могла бути під силу особам з певним військовим вишколом і досвідом, а ще й ідейно свідомим. Очевидно, вже тоді в Пишівці згуртувалися місцеві або й з дальших теренів жовніри, що після розгрому не були спроможними дістатися до дому, й влилися у структуру польського підпілля у цій місцевості.

На підтвердження про певну збройну структуру у Пишівці важливою є і розповідь про високу національну свідомість пишівчан ще у довоєнний час: «Ту в Сернах теж жили поляки. Ту був зараз наш сусід поляк. П'ять поляків жило. Ту в Сернах ті наші поляки то говорили по-українськи. А там на Пишівці були декотрі такі затяті, то він по-українськи слова не сказав, йно по-польськи. Во так як москаль – він по-українськи не буде гадав, йно по-руски» (Записав Євген Луньо, 2016b).

Зрозуміло, що, окрім такої очевидної для оповідної традиції діяльності колоністів, була ще й їхня участь у різних патріотичних, політичних, напівмілітарних організаціях і структурах, таємна співпраця з поліцією та ін. Передовсім з цього активного елементу колоністів під час німецької окупації і формувалося на українських етнічних теренах польське національне підпілля і відділи АК. З великою імовірністю саме так діялося і в Пишівці. На підтвердження своїх слів наведемо ще одну розповідь П. Дуди. «А ті поляки там мали зброю, мали всьо. Вони в повнім бойовім були. А хто розказував – такий був Паляйко звітий з Сернів, його фамілія Сас Ілько, та вже вмер. А він в того пана Яніцького служив. А пан таким мудрим не давав робити. Той Сас такий не був глупий, але трошка, що пан його мав так за свого. А пан десь гет в Польщу їздив, бо кордон був відкритий, той Сас фірманом був в него і звітам цілу фіру зброї привіз. Він мені то розказував, той Сас, сам лічно розказував. Каже пан до него: «Завези на Пишівку». І той завіз на Пишівку. Поляк гадає до него: «Ти йди там во гет від фіри, – фіра була накрыта бризентом, – йди». Той пішов гет, вони розгрузили: «Єдзь». І поїхав він. То той пан, він дав приказ, шоби то всьо так зробити. Так могло бути» (Записав Євген Луньо, 2016g).

Пан Яніцький – це був управитель маєтку дідички села Сарни пані Луцької, говорили, що ще і її якимсь дальшим родичем. За розповідями місцевих селян, їхня пані була дуже вороже на-

лаштована проти національно свідомих українців. Отже, пані Луцька, а разом з нею і її економ пан Яніцький, були дієвими польськими шовіністами, послідовно втілювали на місці національну політику Польщі з деукраїнізації й полонізації українського населення окупованих західноукраїнських земель. І цю свою діяльність вони чи, принаймні пан Яніцький, продовжували у цій місцевості й в часи німецької окупації.

Хай там що, активно задіяним у місцевому польському підпіллі, як мужчина й особа дещо молодшого, ніж пані віку, був все-таки пан Яніцький, й при цьому міг займати там якийсь керівне становище. Факт, що він постачав з Польщі сюди, на українські терени, зброю, на нашу думку, є цілком достовірним. Відомо, що у зв'язку з можливістю звільнення польських земель радянською армією керівництво АК і лондонський уряд у листопаді 1943 р. схвалили план операції «Бужа», який передбачав легалізацію та опанування місцевих органів влади представниками АК і Делегатури в той момент, коли німецькі війська залишали терен, а радянські ще не зайняли його (Зашкільняк & Крикун, 2002, с. 524).

У селі Любині, віддаленому від Пишівки через одне село, причиною спалення називали відплатну акцію за напади пишівчан на українські села. «Про поляків я вам можу розказати таке. Фактично ота самооборона, що була в селі, вони як би захищали село, розумієте, повідомляли вразі шось. Таких конкретно нападів на наше село не було. Але було село між Мельниками і Сарнами, ну не село, а хутір польський такий, Пишувка. І з того села, розказували, весь час поляки ходили і нападали на українські села. Ну але зібралися хлопці наші, значить, то вже була партизанка наша, розумієте, і пішли на тото село польське. То з того села втікла тільки одна сліпа жінка з дитиною. А решта всьо було знищене. Спалили його чисто, всьо в вогни згоріло. Так говорили люди, і так я вам говорю. І з того часу, розумієте, вже перестали поляки нападати» (Записав Євген Луцько, 2019).

Зазначимо, що з усіх наявних у нас розповідей це єдине таке звинувачення.

Наступним важливим питанням локальної оповідної традиції є з'ясування, хто саме напав і спалив Пишівку. Домінантними є твердження, що це справа рук українських повстанців, що, по суті, відповідає історичній правді. Хоча в науковому обі-

гу немає якихось конкретних документів зі сторони підпілля ОУН про цю подію, попри все, немає підстав не вірити наведеній розповіді українського повстанця, що особисто брав у цьому участь, як, зрештою, й іншим оповідачам.

Особливість цього питання для місцевого українського населення полягає в тому, що воно осмислюється ними в особливому конкретному ракурсі, а саме в контексті звинувачення з польської сторони, що це справа рук мешканців сусідніх українських сіл, передовсім Сарнів. Конкретніше відображення й осмислення в оповідній традиції цих звинувачень, їхню генезу, динаміку й ідейно-сміслову наповнення розглянемо пізніше. Спочатку проаналізуємо твердження й міркування українських селян, хто напав на Пишівку. П. Дуда розповідає: «Поляки гадають, що то такі во наші люди Пишівку спалили. Наші люди ні при чому там. То партизанка з Карпат їхала, остановилася на Мельниках, тай Мельники розказали їм, що така справа» (Записав Євген Луньо, 2016г).

Примітно, що оповідач, підтримуючи основну версію про українських повстанців, намагається заперечити причетність не лише місцевих селян, а й взагалі збройного формування з цієї околиці. Це, мовляв, зробили чужі, з дуже далека повстанці. А ще, що відділ цей прибув сюди не спеціально для наперед спланованої акції, а заїхав сюди по дорозі з Карпат. Очевидно, підґрунтям цього твердження послужили відомі оповідачеві пізніші, головню в час переходу німецько-російського фронту, рейди повстанців в Карпати й з Карпат. Зрозуміло, що це художній вимисел оповідача з метою відвернути звинувачення від місцевої людності й таким чином уникнути обіцяної помсти з боку польської сторони. Правда, в іншому місці П. Дуда сам себе доповнює, вказуючи про участь у нападі одного повстанця з Сарнів: «А ту в нас Федика Ілька тата брат, не скажу, як ся називав, він був такий партизан ше на початку. Він, коли Пишівка горіла, був там. І потім був в партизанці, в УПА» (Записав Євген Луньо, 2016г). Ну, але зрозуміло, чоловіка, що про нього йдеться, не можна в цьому конкретному випадку вважати мирним жителем, адже він був членом збройного формування. То, все-таки, попри певну складову вимислу у розповіді основне її змістовне наповнення відповідає історичній правді, що звичайні українські селя-

ни до нападу на сусіднє польське село зовсім непричетні. Для них це було цілковитою несподіванкою й справило шокове враження.

Твердження, що на Пишівку напали українські повстанці, трапляється й у такому переказі: «Ввечері, так во, як стало смеркати, обкружили то село. Всі казали: «Хто то? Хто то?» А старі люди казали: «Партизанка. Партизанка». Тай виявляєя, шо українська партизанка, шо то були хлопці наші. Але видно, шо вони мали таке завдання то зробити» (Записав Євген Луцьо, 2016а). Цей текст відображає початковий момент нападу, коли ще пожежі не було. І вже тоді окремі мешканці знали, хто оточує сусіднє село. При цьому трудно однозначно судити, чи окремі мешканці Сарнів були обізнані заздалегідь про заплановану повстанську акцію, а чи хтось випадково побачив повстанців у момент розгортання оточення, й, причуваючи біду чи принаймні якусь незвичайну подію, розповів іншим. Зрозуміло, шо в цей час мирне населення з тривогою реагувало на появу військових відділів, навіть своїх, бо це в їхньому усвідомленні пов'язувалося з можливістю якихось бойових чи каральних дій, а отже, потенційної загрози людському життю чи, щонайменше, втрати майна.

Різними способами відвертає вину від жителів свого села ще одна оповідачка. «Як там ту Пишівку спалили, то поляки так говорили, шо так як би наше село зробило. Але то не наші. Потім то взнали. Бо то навіть з Німеччини їхали люди і знали, хто підпалив. Шо то чужий. То їхали так як з Мельників і з тамтого боку від села. [...] Таке гарне село було. Я знаю, чо воно ся вчепило до тих людей? Але то не з Сарнів, то, видно, десь якісь заїжджені були. То потім казали, шо там книжка якась вийшла на Наконечнім, і написане є там, хто то. Тай всьо. Там десь хтось ся врятував, але не дуже» (Записав Євген Луцьо, 2016б). Із тексту простежується, якою резонансною подією знищення Пишівки було для сарнівчан, як важливо було для них довести самим собі й усілілим пишівчанам свою до цього непричетність, яким тривалим і різнобічним був цей процес.

І що особливо цікаве в цьому тексті – це згадка про книжку з села Наконечне як про важливий аргумент у доказах про непричетність жителів Сарнів до трагедії сусідів. Йдеться про перший том нашого видання «Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців», звідки власне ми навели пер-

шу аналізовану розповідь повстанця про його участь у нападі на Пишівку. Зазначимо, що це не єдиний випадок, коли нам у процесі записування повстанської оповідної традиції переказували інформацію, почерпнуту й по-своєму осмислену із обох томів нашої книги.

Деякі оповідачі послідовно дотримуються лінії, що вони впевнено таки не знають, хто насправді спалив Пишівку. Доволі виразно простежується це в такій розповіді. «То поляки всьо кричали на наше село, що наші їх спалили тай всьо. А то Бог його знає, хто то і що то. «Бандери, бандери», – потім зачали нас призовати. Ну але ніхто ся дуже не відзивав тай всьо. [...] Я не знаю, як то ся там стало, як шо. Не знаю, чи там хто з партизанів з нашого села був, чи ні. Та знаєте, тоди дитина прийшла до хати – зара вигнали, як хтось чужий прийшов або шо, ну і всьо. Але воно ся там стало, бо ми то всьо дуже добре виділи зі свого городу, то далеко не треба йти, ну але хто там і шо, і хто спалив – до дісь дня поки шо я не знаю. Поляки гадали, шо то сернівці, а сернівці Богу душу не винні» (Записав Євген Луньо, 2016с).

В одному з переказів першого рівня міжпоколінної трансмісії, тобто від матері до доньки, стисло поєднується причина знищення Пишівки, а також представлено дві версії про виконавців. «За німців, розказувала моя мама, Пишівку спалили. Кажали, шо поляки мали палити Серни, сернівців. Чула я таку версію, шо то зробили хлопці з Бунова, там були дуже патріотичні, вони спалили Пишівку. А моя мама каже: «Так, так. Та то Ковпак спалив. Він так спалив, аби ворожнеча була між українцями і поляками» (Записав Євген Луньо, 2017).

Важливим чинником, що не лише послужив імпульсом для виникнення, впливав на змістове наповнення, експресивний супровід й особливості функціонування оповідної традиції про спалення Пишівки, були докори й звинувачення з польської сторони, передовсім уцілілих пишівчан, що це скоїли жителі сусідніх українських сіл, найбільше Сарнів. І це супроводжувалося погрозами помститися, здійснити відплатні акції. Зрозуміло, що почали виникати вони відразу після трагедії. Окремі з них вже простежувалися у наведених текстах. Інші ж варто представити й проаналізувати нижче.

Із текстів найперше видно, що ці звинувачення сприймаються як дуже реальні – якщо українці так вчинили з польськими мирними жителями, то чому поляки не зможуть те саме зробити з ними. І далі – вони викликали в українських селян страх за життя, як своє власне, так і своїх рідних. Цей страх також підсилювався гнітючими враженнями, а навіть психоемоційним шоком від побаченого наслідку знищення Пишівки. Далі, опанувавшись, люди почали, очевидно з ініціативи й під керівництвом націоналістичного підпілля, вживати певних організованих заходів для рятування життя й збереження майна. Це виразно ілюструє ось така розповідь. «Про ту Пишівку, про ту всю біду, що там сталося, в нас в селі така чутка була, що пишів'яки казали, то сернівці нас спалили і ми їх спалимо. І наші люди після тих подій всі землянки рили і всі в землянках спали з дітьми малими. І весь час охорона була навколо села, мужчини не спали іно сторожили. Скільки то тривало, який то період був, я не знаю. Но то було дуже сумно і страшно. Мама як згадує, каже: «Іно худоба прийшла ввечір, ми повідювали, шось там небудь поїли і вже в ті землянки. А ту дитина заплакала, ту ше шось, – каже, – то так було страшно». Так мама то оповідала» (Записав Євген Луньо, 2016h).

Наступна оповідачка водночас з короткою згадкою про страхи перед поляками і ховання на ніч при цьому акцентує увагу, що все-таки у їхньому селі обійшлося без подальшого знищення одних одними. «І після того, як Пишівка згоріла, українці боялися поляків, десь на ніч ховалися. Але ніхто нікому нічо не зробив. Поляки ту нікого в селі не вбили, і українці нікого з поляків не вбили. Іно Пишівка згоріла» (Записав Євген Луньо, 2017).

Зазначимо, що ці звинувачення й докори польської сторони з різною інтенсивністю тривали упродовж усього часу, продовжуючись, фактично, й в останні роки. При цьому вони зазнавали певної динаміки їхнього ідейно-сміслового навантаження. Особливо це помітно в період відновленої української державності. Досить виразно простежуємо це у розповіді П. Дуди. «Ті поляки, що ся з Пишівки врятували і є на тамтій стороні, то пам'ятают за то всьо. Приїздят звітам сюда. Недавно во приїздило три поляки. Сюда до Сернів приїхали, питают, хто ше з Волі Сернівської жие. Тай там розказали, шо во я жию. Тай приїхали до

мене, обпиталися як, що. Тай я кажу: «Шо я знаю, хто вас палив». Полька каже: «Ми відплатимо. Ми відплатимо. – Каже, – я мала два роки, коли Пишувка горіла, але мені бабка і мамка розказувала всьо. Ми відплатимо тим сернівцям». Я кажу: «Пані, та з Сернів ніхто не палив. Ніхто не палив, пані, ні з Волі ніхто. Їхала партизанка...». То десь два роки тому та полька приїздила, казала, що ше приїде. Ше ми п'ять долярів дала, каже: «На Вам пам'ятку». Кажу: «Та я Ваших не хочу долярів». Кинула – та Бог з тобом. І ше раз йдна приїздила. Хлоп приїздив до мене. Каже: «Ви з Сернівської Волі, Ви знаєте, хто палив». Він, той поляк, теж був з Пишівки. Я кажу: «Я був хлопчиско, де я пам'ятаю хто, шо. Ніч була, як я видів? Шо мені хтось прийшов передав письмо – во дивися во?» А та остатна шо була, то казала: «Ми ше відплатимо селам тим». А не знати коли, хоч би не...» (Записав Євген Луньо, 2016g).

Найперше слід зазначити, що ця розповідь дуже виразно ілюструє сучасний, вже періоду української державності, процес трактування й спроб розв'язання польсько-українського збройного конфлікту 1940-х рр. Хоча тут йдеться про окремий локальний випадок – спалення Пишівки, але в узагальненому плані розповідь значною мірою відображає теперішнє ідейно-смісловне наповнення цього процесу з обох сторін також на загальнонаціональних й державних рівнях. Домінуючою, такою, що «атакує», є польська сторона – вихідці з Пишівки чи їхні родичі або й знайомі. І виступають вони з морально-етичних позицій, апелюючи до гуманістичних, християнських цінностей. Як покривджені чи представники покривджених, у пам'яті яких природно ятрить рана родинної трагедії, хочуть свій біль втамувати розкриттям і пізнанням правди. Власне, якщо точніше, хочуть утвердити свою візію цієї правди, мовляв, українське населення жорстоко нищило: стріляло, мордувало, палило, ні в чому не винних мирних поляків – своїх сусідів, і українці повинні у всьому зізнатися, визнати себе винними, покаятися і так далше. І як видно з тексту, при цьому для досягнення своєї мети вдаються до погроз, обіцяють помститися. Відомо, що саме таких поглядів на польсько-українське протистояння 1940-х рр. дотримуються польські праворадикальні сили, на їхній основі формують фактично державну, урядову політику польської національної пам'яті й поширю-

ють у свідомості широких народних мас. Уважаємо, що природні почуття жалю пишівчан за знищеними родичами чи односельцями підсилені й скориговані польськими державно-політичним й громадськими інституціями передовсім у рішуче звинувальньому напрямі, що винні лише українці й усі поляки – тільки невинні жертви. Про суспільно-політичне підґрунтя конфлікту, про те, що українська нація на своїх споконвічно етнічних, але загарбаних сусідами землях намагалася відбудувати власну національну державу, а поляки їм у цьому перечили, мова, звісно, йти не могла.

Оповідач П. Дуда, як бачимо, приймає погляд на подію, який нав'язують йому приїжджі поляки. Якщо раніше він розповідав нам про постачання у Пишівку багато зброї, про намір її мешканців напасти на сусідні українські села, тобто трактував акцію українських повстанців в її суспільно-політичному, мілітарному сенсі, то тепер про це воліє мовчати. Лише несміливо пробує оправдовувати українських селян твердженням, що до спалення Пишівки вони непричетні. Також намагається уникнути конкретних відповідей аргументуванням, що тоді був малим і не пам'ятає, не знає. Примітно, що у розповіді П. Дуди як на змістовому, так і психоемоційному рівні виразно присутній страх. Він вірить, що погрози можуть бути здійснені.

Ні цей, ні інші оповідачі в морально-етичному плані не бачать ні можливості, ні смислу заперечувати трагічність події – жахливої смерті значної кількості мирних невинних людей. І це крізь призму християнських і народно-традиційних цінностей викликає у них щирий жаль, а також комплекс вини. Виразніше це спостерігається в осіб молодшого покоління, що не були учасниками чи очевидцями повстанської боротьби. В їхньому оповідному репертуарі не простежується бачення державно-політичного й воєнного характеру акції. Очевидно, не почерпнули вони такого розуміння з попередньої оповідної традиції. Адже в часи московсько-комуністичної окупації ця традиція була пригніченою й не функціонувала на повну силу. Не шукають вони причини того, що сталося, в науково-популярній чи науковій літературі про тодішнє польсько-українське протистояння. І звідси, домінантним є саме морально-етичний аспект. І він закономірно викликає у цього сегменту оповідачів колективне почуття

вини, гріха за вбивство не ворогів, а людей, переважно таких самих мирних мешканців, як і вони самі. Вони успадкували комплекс вини за смерть невинних.

Слід сказати, що комплекс вини перед поляками в оповідачів з домінуванням гуманістично-моралізаторського сприйняття події значною мірою викликаний і підсилюється сучасним суспільно-політичним і економічним становищем України. Польща, політично й економічно більш розвинена, з одного боку, виступає політичним союзником України на її шляху до бажаного членства у Євросоюзі. З іншого боку, українці, особливо, коли говорити про прикордонний регіон, до якого належать і Сарни, сприймають Польщу як джерело поліпшення низького матеріального становища. Багато осіб їдуть туди на заробітки чи займаються дрібною прикордонною торгівлею. І в цьому плані їм залежить, аби поляки не трактували їх негативно й вороже як на рівні загальнодержавної політики, так і в особистих побутових стосунках. Тим паче, що останнім часом у засобах масової інформації трапляється немало різних повідомлень про ксенофобське, дискримінаційне трактування у Польщі українських заробітчан та інших категорій громадян. Йдеться про відмову в медичній опіці травмованим чи важко хворим працівникам, небажання виплачувати зароблене, жорстоке побиття за спілкування українською мовою та ін. Водночас відчувається у Польщі нагнітання антиукраїнської риторики на рівні центральної і місцевих влад, влаштування провокацій різними політичними рухами й громадськими структурами.

Отож, страх і комплекс вини відчутно впливали на ідейно-сміслову, тематично-змістову й експресивну наповненість розповідей про Пишівку. Про деякі їхні прояви вже йшлося. Відчуваються вони й у розмовах про жертви поляків, їхню кількість, обставини загибелі, хто і як врятувався. Ось що говорить П. Дуда. «Вони їм, полякам, на три дні борше сказали: «Виселяйтеся». – «Ні». І в Великодну п'ятницю докола їх обкружили ввечір і цілу ніч, до четвертої години над раном. Приїхали в село і кричуть там на трубу. На конях їздять і кричать на трубі: «Хто хоче – виходіть, втікайте, бо ми палимо». А вони що – йдного пристрілили, йдного партизана пристрілили і будьте здорові. А ті реш-

та поїхали, звітам їх обкружили – і на масте, йдіт «спочивайте» (Записав Євген Луньо, 2016g).

Примітно, що у тесті акцентується увага на двох моментах. Перший, що спочатку повстанці задалегідь, на три дні перед тим, запропонували полякам виселитися з села, а потім ще раз повторили це безпосередньо перед самою акцією. Це твердження доволі правдоподібне, бо за інформацією істориків, в таких випадках повстанці зазвичай давали дві доби на виселення, і в разі невиконання наказу приступали до каральної акції, що полягала у спаленні села. Очевидно, оповідач на це звертає увагу тому, щоб таким чином пом'якшити вину повстанців, бо вони намагалися уникнути знищення людей. При цьому вина частково перекладається на самих поляків. І другий момент – пишівчани самі спровокували стрілянину, застреливши одного з повстанців. Звідси, також якоюсь мірою вина лягає на самих поляків.

Фактично ніхто з оповідачів не оминає питання про кількість жертв. І зрозуміло, що їхні твердження про це різняться. Адже тут на кожного оповідача свою кореляцію вносить психоемоційний ефект від побаченого про жахливі картини трагедії. Оповідачі констатують, що одні жертви були застрелені, інші – згоріли чи подушилися димом, і дехто врятувався. Про якусь конкретну чи навіть приблизну їхню кількість не йдеться, говорить дуже узагальнено, лише на основі побаченого. Та зрозуміло, що в тій ситуації – в шоці від жахливої трагедії, всього не можна було побачити, лише окремі картини. В одній розповіді зазначається: «Тай всьо, тай поляки ся забрали зі села, зо свого села. А троха поляків побили. Я не знаю, не пам'ятаю, але досить того, що було шось, казали, там йден лежав, там два лежали. І десь в тамтім кінци села, та то село маленьке було. І всьо» (Записав Євген Луньо, 2016с). Інша оповідачка про кількість застрелених говорить так: «Потім то село спалили, тих людей троха побили, решту повтікало. Я то пам'ятаю, що там горіло, казали, що Пишівка горит. Там і людей дось побило. А так я ся не втручала в то, не питаламся. Ну тай дітям такого не казали. То був страх колись» (Записав Євген Луньо, 2016f). На перший погляд, тут про кількість убитих говорить суперечливо, проте вважаємо, що одне й те саме окреслення вжито в різних значеннях. Вважаємо,

вислів «людей троха побили» стосується застрелених, а «людей дось побило» – то це всі жертви загалом.

В інших розповідях акцентується увага, що люди найбільше загинули від вогню: «Шось там пару людей вратувалося, втікло. А решта згоріли. Позалазили в криївки, в півниці і там ся подушили димом. Хати горіли, і всьо ся подушило. Хати мали дерев'яні. І худоба, коні – то всьо погоріло. То всьо в стаїни було – хто їх випускав, кожний втікав з душем аби втік. Троха їх втікло до Польщі» (Записав Євген Луньо, 2016b). Подібно говорить й у такій розповіді: «Бо то було мале село, але дуже багате. Де в той час тут хто мав півницю муровану, а вони, всі господарі, мали муровані півниці. Вони всі там поховалися, думали, що врятуються, але вони всі подушилися. Ну дехто там від Сернівської Волі, бо вони оточили те село так як німці оточували, і дехто прорвався до лісу, там Мочар ліс називався» (Записав Євген Луньо, 2016h).

Оповідачка Г. Бордун зазначає: «І людей дуже багато там загинуло. Дуже мало врятувалося. Потім люди ховалися по півницях. Хто втікав, той вже не втік. [...] Один поляк нашу сернівську дівку взяв заміж, і вони втікли, врятувалися. Тоді врятувалися одинайцять людей, і вони ся врятували» (Записав Євген Луньо, 2016a). Названа оповідачкою точна кількість врятованих засвідчує, що в селі питання кількості жертв активно обговорювалося в ширшому середовищі, й з цього приводу велася якась пошукова робота. А ще, знаючи загальну кількість населення – 210 осіб, загиблих – 52 особи, врятованих – 11 осіб, то констатуємо, що заздалегідь покинули село до півтора сотні жителів. При цьому можна припускати, що вийшли передовсім жінки з дітьми, молоді й середнього віку люди, а залишилися головно особи старшого віку – чоловіки, можливо й жінки – що зважилися ризикувати своїм життям заради збереження майна, зокрема худоби – дуже важливого засобу життєзабезпечення й господарювання в селі. Саме за такою схемою, як відомо з оповідної традиції, відбувалася евакуація селян на час бойових дій німецько-російської війни у червні 1941 року.

Чимало уваги оповідачі приділяють сценам наслідків нападу й пожежі. Людей мав туди природний, навіть інстинктивний потяг цікавості, – довідатися, що ж там сталося. Сенс цього –

побачити нове, незвичайне, в тому числі й трагічне, осмислити його як певний особистий, а з уведенням через оповідну традицію у колективну пам'ять, і суспільний досвід як позитивний, так і негативний, виживання в екстремальних умовах.

Найбільше оповідачів гнітюче вразив вигляд трупів, їх закопування відразу на місці, на подвір'ях. «І там на подвірях тих поляків ховали, закопували. З півниці тягнули босаками. То такий гак, а ще є така кабуля зроблена – зачепив там за лах чи за що, якось так видирав і в яму як-небудь вкинув так як пацюка і всьо. Наші люди закопували. Звітиї зі Сернів, і з Сернівської Волі німці гнали, і з Мельників, і з Любинь кого влупали. Кого попало брали – треба було закопувати, бо то смердит. [...] А тих всіх понижених то на подвірах позакопували. Там є цілий цвинтар на тім місци, де Пишівка була» (Записав Євген Луцьо, 2016g). Подібно стверджується й у такій розповіді: «А то поляки ся прибирали на Паску, і так там понівечили їх. Повбивали, декотриї до півниці полізли, подусилися. Де хто міг. А котрий втікав – там забили. Там просто як цвинтар то село було» (Записав Євген Луцьо, 2016f). Сповнює психоемоційним напруженням й факт, що напад відбувся саме у Великодню п'ятницю – цей позначений для християн скорботною символікою мученицьких страстей Христових день.

Оповідна традиція не обділила увагою й знищення нерухомого й живого майна. Проникливо діяло на людей звукове вираження трагедії, не менш зворушливо вплинуло й побачене: «Ми виділи, як там горіло. [...] Який там був крик, який шум. Як стала та Пишівка горіти, ми повилітали ту во наділ, на город, ну і шо ми. Там крик, корови випускают, корови ричат. А за то ту в нас ніхто ані не думав, шо то ся може стати. [...] А корови сюда попрілітали, бо хто міг ше випустити, то випустив. А хто ні – то ні. Та потім ходили-змо ся гег дивити. Будинка нема, а хто ше так во міг врятувати дешо. Та як врятувати – порозбивали то всьо, тиї дошки чи тиї і п'єци в хатах» (Записав Євген Луцьо, 2016с). Або ось вислів: «І ми там зайшли – то так по стайнях корови були такі ше поприв'язувані, попечені, то мнєсо – воно такоє було, знаєте, звареноє, можна було різати» (Записав Євген Луцьо, 2016d). Декотрі особи, передовсім діти й підлітки, на психоемоційному рівні просто не в змозі були споглядати таке жахіття.

Як бачимо, трагедію Пишівки у всіх її драстичних проявах українське мирне населення сприйняло на психоемоційному рівні й осмислювало в морально-етичному плані як велике зло, біду, нещастя. Й при цьому пройнялося глибоким співчуттям до постраждалих поляків. Це, своєю чергою, як уже згадувалося, викликало комплекс вини чи співвини із попереднім поколінням. Адже, хоча вони до цього й непричетні, такий у їхньому баченні нелюдський вчинок скоїли українці. Звідси, з оповідної традиції простежується, що українців турбують і гнітять сучасні докори й претензії польської сторони, й вони шукають можливі способи для примирення у цій міжнаціональній «війні» історичної пам'яті.

Одним з таких намагань є розповіді про випадки, що українці також перебували у небезпеці від своїх повстанців, а декотрі стали й жертвами. Так, одна жінка розповідає, що її дідусь молочар у день нападу був по справах у Пишівці у свого польського колеги молочаря, і коли ввечері полем повертався полем додому, його ледь не вбили нападники, бо думали, що він поляк. «Каже: «Ми ся попросили з ним гарно і я пішов. – Каже, – я перескочив через той рів, а мені над головою фіть, фіть, фіть – свист. Гі – шум такий над головою, такий свист, каже. Я обернувся – ну скільки він там ішов від Пишівки до того рову, ну хай п'ятнайцять хвилин, більше ні – каже, – я озирнувся – а Пишівка горить». Як був би дідо затримався ще трошки, що він просив його ще трошки посидіти – він би там загинув, як ті всі поляки пишів'яки» (Записав Євген Луньо, 2016h).

Особливо вражає розповідь про жінку-українку, одружену з поляком, й за це повстанці прийшли її разом з дитиною вбивати. Правда, жінці випадково вдалося вижити.

Наступною формою применшення комплексу вини й спроби примирення є розповіді, як українські селяни рятували уцілілих поляків. Красномовно це ілюструє ось ця розповідь. «І так до нас втік хлопець звігам, до нас до хати. Ну бо тато мій був ткач і з поляками дуже добре знався, з тими Пишами. І хлопець котрогось з тих Пишів втік до нас. І мама сховали його в бочку, така за дверима стояла бочка. Ми ту бочку до тепер маємо, ми там грис тримаємо, іно що вона зробилася менша, бо вона вже піднепала низу. Ну а там вгорі над том бочком таких два патики було, там вішали лахи, таку во одержу. І вони його там тримали.

Ніхто не знав, іно старша сестра Стефка і мама. Більше ніхто. То вже потім Стефка розказала сестрі Ользі, а Ольга – мені, як ховали того хлопця. Ніхто не знав, йно Стефка і мама. І тато не знав. Нікого мама там не допускали, ні нічо. Майже зо два тижні його тримали, а може і більше, чось не пам'ятаю вже. Тримали трохи, а потім сусідка і Стефка і ввечері завели його гет аж десь до Кальникова, під Кальників там спровадили його полями, полями. І там десь лишилися шось на два дні. То сусіди питалися, де вони ділися обидві, а мама кажут: «Та пішли на роботу, може си яку роботу знайдут. Шо будут дівки вдома сиділи», – таке во. Але вернулися. Вернулися: «Йой, так скоро. Не знайшли роботи?» – «Не знайшли роботи». Спровалили того хлопця. Потім той хлопець давався чути. І писав листи, і відкритки посилав. І я то довго тримала, тримала, потім викинула. Не пам'ятаю вже, як він ся писав і називав. Мама то читали все і тішилися» (Записав Євген Луцьо, 2016а).

Оповідачка акцентує увагу на тому, що цей вчинок був пов'язаний з великою небезпекою для життя. Але християнські цінності звичайна селянка ставить вище не лише від власної безпеки, але й усієї своєї сім'ї. Екстремальна ситуація мобілізує в жінки-матері усі її інтелектуальні здібності й вольові якості для продумування й дотримання відповідних заходів конспірації. І друге – це радість, що хлопця таки вдалося врятувати, що, попри все, жінка таки проявила свою людяність.

Децо в іншому аспекті порятунок польської сім'ї осмислюється в такій розповіді. «Як та Пишівка горіла, я пам'ятаю, як то там горіло. Я була мала, я того не виділа, як там горіло. Ну але як рано прийшли до нас, той татів колега з дітьми, і вони були чисто голі, тиї діти. Знаєте, вони нічого не мали. А я мала сестру таку саму старшу, її вже нема, то всьо повмирало, нас було всіх семеро. І мама моя зараз взяла витягнула полотно, бо колись такого не було, як тепер во є всьо купленое. Ви знаєте, а колись сіяли лен, і прями, і робили самі полотно, і з того полотна всьо було. І сукенку вшили, і спідницю, і сорочку – шо треба було, знаєте, всьо було з полотна, а купленого ніц не було. Я не знаю, чи не було за шо купити, чи не було в магазинах, шоби купити. Ну шо тиї діти прийшли такії, знаєте, голиї, я вже того не пам'ятаю, чи двоє, чи троє тих дітей було. Той поляк з жінком і з тими

дітьми прийшли. Їх не застрілили, чи вони в півницю залізли, чи як, бо хата згоріла. І мама зараз витягнула полотно, і та сестра моя старша пошила їм сукенки і якісь сорочки. І повбирали їх, і вони зараз поїхали до Польщі, за границю. Бо ту не було притулку для них» (Записав Євген Луньо, 2016d).

Ще одна форма опосередкованого, асоціативного оправдання, що мешканці Сарнів не брали участі в акції – акцентування уваги на позитивних, теплих сусідських господарських, культурних, релігійних, взаєминах між мешканцями Пишівки і Сарнів у довоєнний час. Розповіді про це трапляються фактично в усіх респондентів.

І, на сам кінець, ще одну тематичну групу становлять розповіді про залишки Пишівки після війни і аж до нашого часу. Вони також особливим способом відображають ставлення українських селян до трагедії своїх польських сусідів. Для розкриття їхнього ідейно-сміслового й експресивного наповнення подамо бодай одну. «Там вже нема ніц, ні щіп, ні нічо. Всьо викопали, повирубували, поле зробили і всьо. А костел то погранзаства з Малнова розібрала і там в Малнові поставили якусь кочегарку чи шо там. І там солдат ся повісив, в тій кочегарці, чи то конюшня була» (Записав Євген Луньо, 2016g). Як бачимо, українці з сумом і жалем споглядають на те місце, що залишилось від колись гарного, сповненого жвавим духовно-культурним й господарським життям села Пишівка. Адже саме так могло статися і з їхнім рідним селом, як це внаслідок польсько-українського збройного протистояння сталося з багатьма населеними пунктами з однієї й іншої сторони.

Висновки. Отож, робимо висновок, що осмислення оповідною традицією знищення Пишівки відбувається у двох площинах – суспільно-політичній, мілітарній, з одного боку, й християнсько-моральній гуманістичній – з іншого. При цьому вони не завжди виступають у своїй чистій окремій сутності: або одна, або друга. Бачимо із розповідей, що в одного оповідача вони можуть органічно поєднуватися із певним домінуванням тієї чи іншої складової. Оповідачі суспільно-політичного скерування, передовсім учасники й очевидці, відображали й осмислювали конкретну подію знищення Пишівки в ширшому аспекті польсько-українського протистояння під впливом інформації про ворожий

намір поляків стосовно їхнього села, а також розповідей про попередні подібні польські акції проти українських сіл. Водночас простежується тенденція, що чим далі оповідачі віддалені від реальностей національно-визвольної боротьби, не були її очевидцями і глибше не цікавляться нею із друкованих чи інших джерел, тим їхнє осмислення більшою мірою набирає гуманістично-морального наповнення. Вони щиро жаліють і сумують з того, що сталося, проявляють підсвідомий комплекс вини і, звідси, більше концентрують увагу на мирних доброзичливих стосунках до війни, з симпатією говорять про високі морально-духовні якості й вищі господарські успіхи польських колоністів.

Джерела та література

- Записав Євген Луньо 11.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Бордун Ганни, 1949 р.н. (2016а). *Домашній архів Є. Луня.*
- Записав Євген Луньо 12.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Родич Параскевії, 1928 р.н. (2016b). *Домашній архів Є. Луня.*
- Записав Євген Луньо 12.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Фолис Стефанії, 1928 р.н. (2016с). *Домашній архів Є. Луня.*
- Записав Євген Луньо 15.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Маїк Ірини, 1934 р.н. (2016d). *Домашній архів Є. Луня.*
- Записав Євген Луньо 15.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Кривка Мирона, 1939 р.н. (2016е). *Домашній архів Є. Луня.*
- Записав Євген Луньо 15.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Щирби Стефанії, 1936 р.н. (2016f). *Домашній архів Є. Луня.*
- Записав Євген Луньо 12.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Дуди Павла, 1935 р.н. (2016g). *Домашній архів Є. Луня.*
- Записав Євген Луньо 26.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Гораль Любові, 1950 р.н. (2016h). *Домашній архів Є. Луня.*
- Записав Євген Луньо 4.07.2017 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Якимець Марії, 1945 р.н. (2017). *Домашній архів Є. Луня.*

- Записав Євген Луньо 5.10.2019 р. у с. Любині Яворівського р-ну Львівської обл. від Купновицького Олексія, 1939 р.н., осв. вища. (2019). *Домашній архів Є. Луня*.
- Зашкільняк, Л., & Крикун, М.** (2002). *Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.
- Кубійович, В.** (2007). *Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939: національна статистика Галичини*. Репринт. Львів: Видавничий Дім «НАУТІЛУС».
- Луньо, Є.** (2018а). Депортація українців Надсяння в УРСР у оповідній традиції Яворівщини. *Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 рр.* (с. 236–245). Львів: Левада.
- Луньо, Є.** (2018b). Оповідна традиція Яворівщини про українсько-польські стосунки під час німецько-польської війни 1939 р. В В. Галик (Ред.), *Українсько-польсько-єврейські взаємини у Східній Галичині (перша половина ХХ ст.): вибрані питання* (с. 193–213). Дрогобич: Повіт.
- Луньо, Є.** (2018с). Радянський вивіз польських колоністів із Західної України 1940 р. в оповідній традиції українців. В А. Смаленчук & О. Кондратюк (Ред.), *Масавья рэпрэсіі ў СССР у гістарычных даследаваннях і калектыўнай паяці* (с. 410–430). Мінск: Выдавец Зміцер Колас.
- Луньо, Є.** (2016). Українсько-польські стосунки під час німецько-польської війни 1939 р. в оповідній традиції Яворівщини. *Український визвольний рух*, 21, 5–18. Львів.
- Луньо, Є.** (Упоряд.). (2005). *Яворівщина у повстанській боротьбі: розповіді учасників та очевидців. Т. 1: Наконечне Перше. Наконечне Друге*. Львів: Літопис.
- Луньо, Є.** (Упоряд.). (2015). *Яворівщина у повстанській боротьбі: розповіді учасників та очевидців. Т. 2: Яворів*. Львів: Растр-7.
- Мотука, G.** (2006). *Ukrainiska partyzantka 1942–1960: działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa: Rytm.

References

Zapysav Yevhen Luno 11.08.2016 r. u s. Sarny Yavorivskoho r-nu Lvivskoi obl. vid Bordun Hanny, 1949 r.n. [Posted by Eugene Lunio on August 11, 2016 in Sarny Yavoriv district of Lviv region from Bordun Anna,

- born in 1949]. (2016a). *Domashnii arkhiv Ye. Lunia – E. Lunio Home Archive* [in Ukrainian].
- Zapysav Yevhen Luno 12.08.2016 r. u s. Sarny Yavorivskoho r-nu Lvivskoi obl. vid Rodych Paraskevii, 1928 r.n. [Posted by Eugene Lunio on August 12, 2016 in Sarny Yavoriv district of Lviv region from Rodycz Paraskevya, born in 1928]. (2016b). *Domashnii arkhiv Ye. Lunia – E. Lunio Home Archive* [in Ukrainian].
- Zapysav Yevhen Luno 12.08.2016 r. u s. Sarny Yavorivskoho r-nu Lvivskoi obl. vid Folys Stefanii, 1928 r.n. [Posted by Eugene Lunio on August 12, 2016 in Sarny Yavoriv district of Lviv region by Folys Stefania, born in 1928]. (2016c). *Domashnii arkhiv Ye. Lunia – E. Lunio Home Archive* [in Ukrainian].
- Zapysav Yevhen Luno 15.08.2016 r. u s. Sarny Yavorivskoho r-nu Lvivskoi obl. vid Maik Iryny, 1934 r.n. [Posted by Eugene Lunio on August 15, 2016 in Sarny Yavoriv district of Lviv region from Majik Iryna, born in 1934]. (2016d). *Domashnii arkhiv Ye. Lunia – E. Lunio Home Archive* [in Ukrainian].
- Zapysav Yevhen Luno 15.08.2016 r. u s. Sarny Yavorivskoho r-nu Lvivskoi obl. vid Kryvka Myrona, 1939 r.n. [Posted by Eugene Lunio on August 15, 2016 in Sarny Yavoriv district of Lviv region from Krivko Myron, born in 1939]. (2016e). *Domashnii arkhiv Ye. Lunia – E. Lunio Home Archive* [in Ukrainian].
- Zapysav Yevhen Luno 15.08.2016 r. u s. Sarny Yavorivskoho r-nu Lvivskoi obl. vid Shchyrby Stefanii, 1936 r.n. [Posted by Eugene Lunio on August 15, 2016 in Sarny Yavoriv district of Lviv region from Shchyrba Stefania, born in 1936]. (2016f). *Domashnii arkhiv Ye. Lunia – E. Lunio Home Archive* [in Ukrainian].
- Zapysav Yevhen Luno 12.08.2016 r. u s. Sarny Yavorivskoho r-nu Lvivskoi obl. vid Dudy Pavla, 1935 r.n. [Posted by Eugene Lunio on August 12, 2016 in Sarny Yavoriv district of Lviv region from Dooda Pavlo, born in 1935]. (2016g). *Domashnii arkhiv Ye. Lunia – E. Lunio Home Archive* [in Ukrainian].
- Zapysav Yevhen Luno 26.08.2016 r. u s. Sarny Yavorivskoho r-nu Lvivskoi obl. vid Horal Liubovi, 1950 r.n. [Posted by Eugene Lunio on August 26, 2016 in Sarny Yavoriv district of Lviv region from Goral Lubov, born in 1950]. (2016h). *Domashnii arkhiv Ye. Lunia – E. Lunio Home Archive* [in Ukrainian].
- Zapysav Yevhen Luno 4.07.2017 r. u s. Sarny Yavorivskoho r-nu Lvivskoi obl. vid Yakymets Marii, 1945 r.n. [Posted by Eugene Lunio on July 4, 2017 in Sarny Yavoriv district of Lviv region from Yakymets Maria,

- born in 1945]. (2017). *Domashnii arkhiv Ye. Lunia – E. Lunio Home Archive* [in Ukrainian].
- Zapysav Yevhen Luno 5.10.2019 r. u s. Liubyni Yavorivskoho r-nu Lvivskoi obl. vid Kupnovytskoho Oleksiia, 1939 r.n., osv. vyshcha [Posted by Eugene Lunio on October 5, 2019 in Lyubyn Yavoriv district of Lviv region from Kupnovitsky Oleksiy, born in 1939, Higher education]. (2019). *Domashnii arkhiv Ye. Lunia – E. Lunio Home Archive* [in Ukrainian].
- Zashkilniak, L., & Krykun, M.** (2002). *Istoriia Polshchi: vid naidavni-shykh chasiv do nashykh dniv* [History of Poland: From ancient times to the present day]. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
- Kubiiovych, V.** (2007). *Etnichni hrupy pivdennozakhidnoi Ukrainy (Halychyny) na 1.1.1939: natsionalna statystyka Halychyny*. Reprint [Ethnic groups of southwestern Ukraine (Galicia) on 1.1.1939: Galicia's national statistics. Reprint]. Lviv: Vydavnychi Dim «NAUTILUS» [in Ukrainian].
- Luno, Ye.** (2018a). Deportatsiia ukraintsiv Nadsiannia v URSS u opovidnii tradytsii Yavorivshchyny [Deportation of Ukrainians Nadsiannia in the USSR in the narrative tradition of Yavorivshchyna region]. *Suspilno-istorychna ta polityko-pravova otsinka totalnoho vyseleння ukraintsiv z etnichnykh zemel Lemkivshchyny, Nadsiannia, Kholmshchyny, Pidliashshia, Liubachivshchyny, Zakhidnoi Boikivshchyny u 1944–1951 rr. – Socio-historical and political-legal assessment of the total eviction of Ukrainians from the ethnic lands of Lemkivshchyna, Nadsyannya, Kholmshchyna, Podlasie, Lyubachivshchyna, Western Boykivshchyna in 1944–1951* (pp. 236–245). Lviv: Levada [in Ukrainian].
- Luno, Ye.** (2018b). Opovidna tradytsiia Yavorivshchyny pro ukrainsko-polski stosunki pid chas nimetsko-polskoi viiny 1939 r. [Narrative tradition of the Yavorivshchyna region about Ukrainian-Polish relations during the German-Polish war of 1939]. In V. Halyk (Ed.), *Ukrainsko-polsko-yevreiski vziaimyny u Skhidnii Halychyni (persha polovyna XX st.): vybrani pytannia – Ukrainian-Polish-Jewish relations in East Galicia (first half of the twentieth century): selected issues* (pp. 193–213). Drohobych: Posvit [in Ukrainian].
- Luno, Ye.** (2018c). Radianskyi vyviz polskykh kolonistiv iz Zakhidnoi Ukrainy 1940 r. v opovidnii tradytsii ukraintsiv [Soviet removal of Polish colonists from Western Ukraine in 1940 in the narrative tradition of Ukrainians]. In A. Smalenchuk & O. Kondratiuk (Eds.), *Masovyya represii u SSSR u gistarychnykh dasledavanniakh i kalektyv-*

nai paiatci – Mass repressions in the USSR in historical research and collective memory (pp. 410–430). Minsk: Vydavets Zmitser Kolas [in Ukrainian].

- Luno, Ye.** (2016). *Ukrainsko-polski stosunki pid chas nimetsko-polskoi viiny 1939 r. v opovidnii tradytsii Yavorivshchyny* [Ukrainian-Polish relations during the German-Polish War of 1939 in the narrative tradition of the Yavoriv region]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh – Ukrainian Liberation Movement*, 21, 5–18. Lviv [in Ukrainian].
- Luno, Ye.** (Comp.). (2005). *Yavorivshchyna u povstanskii borotbi: rozpovidy uchasnykiv ta ochevydtsiv. T. 1: Nakonechne Pershe. Nakonechne Druhe* [Yavorivshchyna region in the insurgent struggle: Stories of participants and eyewitnesses. Vol. 1: Nakoneczne First. Nakoneczne Second]. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
- Luno, Ye.** (Comp.). (2015). *Yavorivshchyna u povstanskii borotbi: rozpovidy uchasnykiv ta ochevydtsiv. T. 2: Yavoriv* [Yavorivshchyna region in the insurgent struggle: Stories of participants and eyewitnesses. Vol. 2: Yavoriv]. Lviv: Rastr-7 [in Ukrainian].
- Motyka, G.** (2006). *Ukraińska partyzantka 1942–1960: działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii* [Ukrainian partisan 1942–1960: Activities of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army]. Warszawa: Rytm [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 11.11.2019